

Twintig jaar kritische maatschappijtheorie

Een kennismaking met Habermas

Het werk van Habermas mag zich in juridische kringen niet direct in een overweldigende belangstelling verheugen. En dat is op een bepaalde manier niet geheel onbegrijpelijk. Habermas schrijft in de beste Duitse tradities. Bovendien houdt hij zich niet altijd even sterk aan de wetenschappelijke arbeidsverdeling, zoals die in de ontwikkeling van zelfstandige vakdisciplines zijn beslag heeft gekregen. Indien nodig of nuttig heeft hij zichzelf en zijn lezers uitgeput in diepgravende exposés op het gebied van de marxistische theorie, de sociologische theorie in bijna al haar verschijningsvormen, de kentheorie, de wetenschapsfilosofie, de moderne taaltheorie, ja zelfs de psycho-analytische theorie. Zijn werk tot nu toe bevat op zijn minst een min of meer uitgewerkte politieke theorie, een communicatieve taal(handelings)theorie, en een sociale evolutietheorie. Dat deze bovendien moeilijk los van elkaar gelezen en begrepen kunnen worden... u begrijpt het al: zelfs een kennismaking kan de pretentie van een overzicht op hoofdpunten niet onthouden.

Dit opstel bevat dan ook geen dergelijk overzicht. Er worden slechts een aantal, ook juridisch interessante begrippen en ideeën uit zijn gedachtenwereld (toe)gelicht (1). Uitgaande van de gedachte dat Habermas, zijn herkomst 'de Frankfurter Schule' indachtig, in het bijzonder gefixeerd is op het ontwikkelen van een kritische maatschappijtheorie, is gekozen voor een aantal elkaar in de tijd opvolgende ingangen tot zo'n theorie. Achtereenvolgens zullen de begrippen 'openbaarheid' en 'kennisbelang' besproken worden. Beide kunnen weliswaar niet bogen op een volledig maatschappij-kritische status, toch ademen zij al wel de geest van zijn latere werk, en kunnen heel goed als voorstudies begrepen worden. De meeste aandacht is vervolgens ingeruimd voor 'het communicatieve handelen'. De theorie van het communicatieve handelen bevat de door Habermas tot nog toe meest uitgewerkte maatschappijtheorie.

* Medewerker in het recht, in het bijzonder de meta-juridica. Rijksuniversiteit Limburg, Nederland.

De geschetste chronologische opbouw wordt verbroken op het punt waarop Habermas met de traditie van de 'Frankfurter Schule' breekt: de dialectische methode en het 'kritiek' begrip. Om te beginnen wordt het Frankfurter idee van een kritische maatschappijtheorie in een drietal functies omschreven. Gecombineerd met een aantal door Habermas geformuleerde kritiekpunten, verschaft deze opsomming vervolgens het kader waarbinnen de rest van dit verhaal kan gelezen worden. Tegen de achtergrond hiervan wordt op het eind ten slotte een balans van Habermas' prestaties opgemaakt. Dit verstoort weliswaar zijn gedachtengang in de tijd, maar maakt het verhaal in zijn geheel waarschijnlijk leesbaarder.

Tot slot nog een leestip. Ik denk dat de lezer er goed aan doet Habermas te zien als de leermeester van de hoop. Door je over te geven aan het idee dat het denken van Habermas een geëngageerde speculatie met deels normatieve pretenties bevat, kan waarschijnlijk een overloze discussie over de empirische, dan wel normatieve status van zijn theorie voorkomen worden. De hoop die Habermas verkondigt is die van de emancipatie van de mens tot mondigheid. De motor achter deze hoop en het instrument waarmee hij haar invult heet kritiek. Reden te meer om met dit laatste te beginnen.

Kritische maatschappijtheorie

Habermas is een nazaat van de alom bekende 'Frankfurter Schule', waarvan vooral Adorno en Horkheimer als zijn leermeesters genoemd moeten worden. Opzet van de Frankfurter Schule is het construeren van een zogenaamde 'kritische theorie', een theorie die in zijn denken en doen gericht is op de ontmaskering van historische vanzelfsprekendheden, zoals die met name in filosofisch-wetenschappelijke geloofsystemen, en maatschappelijke verhoudingen zijn neergelegd. Doel van dit programma is het voorkomen van een voetstootse onderwerping van het individu aan de ideeën en handelwijzen die een maatschappij (m.n. de bestaande kapitalistische) haar leden voorschotelt. Als zodanig kent de kritische theorie een drieledige taakstelling:

1. een historische: hedendaagse maatschappelijke verschijnselen dienen in een geschiedkundig perspectief geplaatst te worden.
2. een normatieve: er dient een schets van 'de goede maatschappij' gegeven te worden, waarvanuit kritiek op maatschappelijke verschijnselen mogelijk gemaakt wordt.
3. een praktisch-emancipatorische. De theorie dient een beroep te doen op de zelfreflectie van individuen. De theorie dient leerprocessen in gang te zetten met behulp waarvan het individu zich kan emanciperen.

Wat deze drie taakstellingen tot één theorie maakt is de door de kritische theorie voorgestane methode van onderzoek: de dialectiek, het denken in termen van de wisselwerking tussen theorie en praxis. Het probleem van de dialecti-

sche methode voor het ontwikkelen van een kritische maatschappijtheorie is dat deze uitgaat van de bewustzijnsfilosofie, en dus van het daarin gehanteerde subject-object model. De gedachte is dat het subject het object zowel psychisch als fysiek onder controle kan krijgen. Dit model leidt evenwel op sociologisch niveau noodzakelijkerwijs tot een teleologisch handelingsbegrip, waarmee maatschappelijke vooruitgang slechts als institutionalisering van doelgericht handelen begrepen kan worden. Zoals we later zullen zien is dit volgens Habermas een te beperkte maatschappijopvatting.

Naast problemen op het punt van de methode constateert Habermas problemen op het punt van het door de Frankfurter gehanteerde 'kritiek'begrip. Het kritiekbegrip van de Frankfurters kent geen universeel referentiepunt. Er is geen vaststaand punt waarvanuit kritieken gelanceerd, alternatieven geformuleerd, en resultaten geëvalueerd kunnen worden. De toetsmomenten die worden voorgestaan zijn enerzijds utopisch, anderzijds historisch feitelijk. Aan de ene kant wordt geprobeerd een ideale samenleving te beschrijven waaraan de huidige afgemeten kan worden. Aan de andere kant probeert men de pretenties van de maatschappij bloot te leggen, om hieraan vervolgens haar huidige reilen en zeilen te kunnen toetsen. Of, zoals Adorno het zelf zo treffend uitdrukt: *'die Normen zur befolgen wäre schon das Bessere'* (2). Op de utopische schets als referentiepunt komt de vrij voor de hand liggende kritiek van empirische ontoetsbaarheid. Op het immanente referentiepunt komt de, misschien niet direct verwachte, reactie van Habermas. Kan hij zich voor een belangrijk gedeelte vinden in de ideeën van zijn leermeesters, op het laatste punt, het beperken van het kritiekbegrip tot de normativiteit van het feitelijke, breekt hij met de traditie. 'In the meantime bourgeois consciousness has become cynical; as the social sciences — especially legal positivism... — show, it has been thoroughly emptied of binding normative contents. However, if... the bourgeois ideals (gelijkheid en vrijheid, AMvB) have gone into retirement, there are no norms and values to which an immanent critique might appeal with (the expectation of) agreement' (3). Dit verlies aan normen en waarden die noodzakelijk zijn voor het kunnen bestaan van een immanente kritiek, noopt ertoe deze vorm van kritiek te vervangen door een andere, en wel positief gefundeerde kritiek. Aangezien kritiek pas mogelijk is als we van voorgestelde oplossingen van praktische problemen (problemen die te maken hebben met de acceptatie of afwijzing van normen en waarden van een samenleving) kunnen zeggen of ze goed of fout, juist of onjuist zijn, betekent dit dat op zoek gegaan moet worden naar de universele voorwaarden waaronder zo'n praktisch gesprek gevoerd kan worden. De positieve fundering van de kritiek onderneemt Habermas vervolgens met behulp van een analyse van de structuur van het communicatieve handelen. Voordat we aan de behandeling van beide punten toe zijn, moeten we met het oog op de beloofde chronologie evenwel eerst de begrippen 'openbaarheid' en 'kennisbelang' het daglicht doen aanschouwen. Zoals later zal blijken lopen gedachten uit deze leerstukken

voort op de oplossing die Habermas in zijn theorie van het communicatieve handelen van de hier geschetste problemen zal voorstellen.

Openbaarheid

In 1962 verschijnt Habermas', overigens in eerste instantie door Horkheimer en Adorno geweigerde (4), Habilitationsschrift '*Strukturwandel der Öffentlichkeit*'. Hierin probeert Habermas een lans te breken voor het fenomeen 'openbaarheid' als voorwaarde voor menselijke vrijheid en emancipatie. De openbaarheid is naar zijn mening in onze laat-kapitalistische sociale rechtsstaat in verval geraakt. Daarmee dreigt het belangrijkste middel voor politiek effectieve kritiek uit onze samenleving te verdwijnen. In zijn boek traceert Habermas de veranderingen in het openbaarheidsbegrip.

Het begrip 'openbaarheid' kan het best omschreven worden in termen van het al in de Griekse oudheid opgeld doende onderscheid tussen een publieke en een private sfeer van handelen. Publiek is de voor ieder gelijkelijk toegankelijke sfeer van vrije politieke discussie. Hierin wordt over zaken van algemeen belang gesproken en besloten (5). Privaat is het principieel van de publieke sfeer afgezonderde terrein van het door economische noodzaak beheerste handelen. Van vrijheid kan in deze sfeer geen sprake zijn. Dit is het exclusieve recht van de publieke sfeer. Openbaarheid is bij Habermas deze voor ieder gelijkelijk toegankelijke sfeer waarin zaken die ieder aangaan besproken en besloten worden. Het publiek is de drager van de openbare mening, en als zodanig het subject van de openbaarheid.

De analyse van de veranderingen die het openbaarheidsbegrip heeft ondergaan start Habermas in de feodale periode. Hierin heerst een representatief openbaarheidsbegrip. Het gezag, belichaamd in de persoon van de soeverein, verkondigt de openbare mening. De leden van de feodale gemeenschap hebben wel deel aan dit gezag en deze openbare mening, maar niet door middel van discussie. Hun participatie beperkt zich tot het als toeschouwer van de met name veeltalige kerkelijke en hoofse feesten kennis nemen van de openbare mening. Zolang de vereenzelviging van staat en maatschappij, zoals die o.a. hierin tot uitdrukking komt, voortduurt, is legitimatie van gezag een overbodige zaak.

Met de, door de opkomst van de burgerlijke samenleving geïnstigeerde opsplitsing van staat en maatschappij verandert het openbaarheidsbegrip. Het wordt van representatief burgerlijk. 'Die bürgerliche Öffentlichkeit ist geschichtlich in Zusammenhang mit einer vom Staat getrennten Gesellschaft entstanden' (6). Met deze scheiding van staat en maatschappij is het uitgangspunt voor het model van burgerlijke openbaarheid gegeven. Het is gebaseerd op een strikte scheiding tussen een publieke en een private sfeer van handelen. Openbaarheid heeft hier niet het karakter van het tonen van de grootsheid van het gezag, maar de functie van het vrijelijk discussiëren over

maatschappelijke normen. Als spreekbuis van de maatschappelijke behoeften treden de tot publiek (Publikum) verzamelde privaatspersonen op. Het tot de private sfeer behorende publiek fungeert hier met andere woorden als de drager van de openbare mening. Naarmate echter de publieke en private sfeer steeds verder in elkaar verstrengeld raken wordt ook het op een strikte splitsing tussen beide sferen gebaseerde model van burgerlijke openbaarheid minder houdbaar. Vermaatschappelijking van de publieke sfeer en verstatelijking van de private sfeer creëren een soortement van 'vrijhaven' die noch onder de ene noch onder de andere sfeer gebracht kan worden. In deze 'vrijhaven' is evenwel geen plaats voor het oorspronkelijk politiek discussiërend publiek. Het publiek wordt vervangen door andere instellingen. Enerzijds zien we belangenverenigingen die collectieve privaatsbelangen direct, zonder algemene discussie, willen veropenbaren. Anderzijds zien we uit publieke en private sferen samengestelde partijen, die vroeger de rol van instrument van de openbaarheid vervulden, zich bóven de openbaarheid vestigen. De openbaarheid is nu niet meer een forum voor vrije politieke discussie, maar een van boven⁵, af gemanipuleerde gesprekssituatie. Van bovenaf wordt bepaald waar op welke manier waarover gesproken zal worden. Dit oprukkende staatsinterventionisme maakt van de openbaarheid een quasi-openbaarheid, waar niet meer, zoals vroeger, gesproken wordt over praktische problemen (problemen die te maken hebben met het accepteren of afwijzen van de normen van het menselijk samenleven), maar waarin deze praktische problemen zijn ingeruild voor technische problemen (problemen die te maken hebben met de rationele organisatie van middelen ter verwezenlijking van van tevoren vastgestelde doelen), die zonder discussie opgelost kunnen worden. De massa is hierin geen politiek interessante gesprekspartner meer. Zij is verworden tot een consument die met werkgelegenheid en vast inkomen zoet gehouden wordt. Door deze manipulatie van de openbaarheid raakt de massa evenwel volledig gedepoliteerd. De menselijke waardigheid en vrijheid dreigt zo tot op het bot te worden uitgebeend. Op het eind van zijn boek roept Habermas dan ook op tot het ontwikkelen van een kritische openbare mening die als intermediair kan fungeren tussen de meningen van private personen en de quasi-openbare mening van staatsinstellingen.

De inkrimping van de betekenis van de openbaarheid heeft juridisch in zoverre gevolgen dat hierdoor het recht zijn kenmerken van algemeenheid en waarheid verliest (7). Het verliest zijn kenmerk van algemeenheid doordat deze slechts gewaarborgd is zolang het recht zich beperkt tot het stellen van algemene voorwaarden voor een belangenafweging waarin ieder zich gelijkkelijk kan vinden. Met het toenemend staatsinterventionisme gaat het recht echter steeds meer op in specifieke (administratieve) maatregelen. Het verliest zijn kenmerk van waarheid omdat dit slechts gewaarborgd is zolang de inhoud van het recht tot stand kan komen en komt in een rationele, op universele gel-

ding aansturende discussie. Met het inkalven van de openbaarheid verdwijnt evenwel het forum voor zo'n discussie. De kans op (ook juridische) legitimiteitsproblemen neemt daardoor aanzienlijk toe.

Met dit laatste, en met de aandacht die hij voor de openbaarheid überhaupt vraagt, loopt Habermas vervolgens vooruit op het belang dat hij later zal toekennen aan een gezagsvrije, met name van economische noodzaak vrije, rationale discussie als uiteindelijk forum voor de bepaling van de geldigheid van normen en besluiten.

Kennisbelang

Met zijn uit 1965 daterende oratie *'Erkenntnis und Interesse'* (8) en zijn in 1968 onder dezelfde titel gepubliceerde boek, richt hij zijn aandacht op de ontwikkeling van de wetenschap. Nu de maatschappij in rap tempo technologischer wordt is de maatschappelijke ontwikkeling steeds afhankelijker geworden van de ontwikkelingen binnen de wetenschap. Een kritische maatschappijtheorie vraagt in dit kader om een kritische wetenschapstheorie, een theorie die oog heeft voor de mate waarin specifieke belangen de kennisopname bepalen, en die vanuit dit standpunt de vooronderstellingen van de bestaande wetenschappen blootlegt.

Zijn oratie uit 1965 is gericht tegen de gedachte dat alleen kennis die zich van pure belangen heeft ontdaan het handelen op juiste wijze kan sturen. Tegen deze belangenloze kennisopvatting neemt hij stelling door de gedachte te ventileren dat kennis en belang in handelingsperspectief juist onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Kennis en handelen zijn door middel van belangen aan elkaar gekoppeld, en wel in die zin dat belangen de kennisopname sturen. Het is onmogelijk informatie over de werkelijkheid in te winnen zonder een referentiepunt vanwaaruit de werkelijkheid ontsloten wordt. Het *'Leitmotiv'* dat aan het verzamelen van informatie over de werkelijkheid ten grondslag ligt noemt Habermas 'kennisbelang'. De wetenschappen vertrekken vanuit verschillende kennisbelangen, en leveren diensgevolge ook verschillende typen kennis op. Deze kennisbelangen hangen vervolgens samen met alledaagse handelingsperspectieven, vanwaaruit de ervaring vóór wetenschappelijk georganiseerd, en met behulp waarvan feiten uit de werkelijkheid geconstitueerd worden. Habermas onderscheidt drie kennisbelangen, gekoppeld aan drie wetenschapsvormen:

1. het technisch kennisbelang. Dit is het belang dat de empirisch-analytische wetenschappen stuurt. Het gaat uit van een vaststaande, technisch beheers- en controleerbare wereld. Gegeven dit uitgangspunt zijn de empirisch-analytische wetenschappen gericht op het door middel van observatie van de werkelijkheid blootleggen van wetmatigheden. De alledaagse handelings-categorie die met het technische kennisbelang verbonden is, is die van het

doelgerichte handelen, handelen dat is ingesteld op het verwezenlijken van een gesteld doel door middel van de organisatie van daartoe geëigende middelen. De empirisch-analytische wetenschappen leveren de technische kennis die doelgericht handelen mogelijk maakt en houdt. De toetssteen voor deze kennis is dan ook bruikbaarheid.

2. het praktische kennisbelang. Dit is het belang van de historisch-hermeneutische wetenschappen. Deze gaan niet uit van een van te voren gegeven, beheers- en controleerbare wereld, maar van een geconstitueerde, traditioneel overgeleverde wereld, die als zinvol en begrijpelijk in stand gehouden moet worden. Uitgaande van een begrijpelijke en zinvolle wereld proberen zij niet via observatie, maar via interpretatie, het begrijpen van de zin (*Sinnverstehen*) toegang tot de werkelijkheid te krijgen. De alledaagse handelingscategorie die met het praktische kennisbelang verbonden is, is die van het communicatieve handelen, handelen dat gericht is op het tot stand brengen van wederzijds begrip (*Verständigung*). De historisch-hermeneutische wetenschappen leveren de praktische kennis, kennis over mogelijke consensualiteit van normen en waarden, die voor het instand houden van de intersubjectiviteit van de wereld, '*Verständigung*', noodzakelijk is. De toetssteen voor deze kennis is consensualiteit.

3. het emancipatorische kennisbelang. Dit is het belang van de kritisch georiënteerde wetenschappen. Net als de historisch-hermeneutische wetenschappen gaan zij uit van een traditioneel overgeleverde wereld die als zinvol en begrijpelijk in stand gehouden moet worden. In tegenstelling tot de historisch-hermeneutische wetenschappen is hun aandacht evenwel niet gericht op de externe kant van een gemeenschappelijke traditie: de omgang met anderen, maar op de interne kant: de omgang met jezelf. In het gemeenschappelijk handelen vormt het individu zich een identiteit die zijn bewustzijn koppelt aan de normen van de groep. De kritisch georiënteerde wetenschappen hebben deze afhankelijkheidsrelatie als probleemveld. Zij proberen de mogelijke ideologische verankering van gevonden wetmatigheden in het sociale handelen te ontmaskeren. Doel is het individu daarmee de mogelijkheid te bieden zich uit deze afhankelijkheid van gehypostaseerde krachten te bevrijden. Niet door middel van observatie of interpretatie, maar via een analyse van het bewustzijn van het individu proberen zij toegang tot de feiten te krijgen. Of je de alledaagse handelingscategorie die met het emancipatorisch kennisbelang verbonden is nu ook communicatief handelen, of alleen maar zelfreflectie moet noemen is mij niet duidelijk. De norm voor de kennis van de kritisch-georiënteerde wetenschappen is emancipatore kracht, de mogelijkheid die het individu biedt om zich te bevrijden van gehypostaseerde krachten.

Aan het einde van dit excurs constateert Habermas dat door de positivistische interpretatie van de wetenschappen het praktische belang steeds meer

ten voordele van het technische belang vervangen wordt. Praktische levensvragen, vragen die liggen op het gebied van de aanvaarding of afwijzing van waarden en normen van het menselijk samenleven, verdwijnen daarmee over de horizon van de wetenschap. De handelingsperspectieven worden daarvoor verengd. En dit gaat in ieder geval ten koste van het belang dat met de emancipatie van de menselijke soort gemeoid is.

Communicatief handelen

In het hierbovenstaande zijn we de categorie van het communicatieve handelen al terloops tegen gekomen. Vanwege het belang van deze categorie voor Habermas' kritische maatschappijtheorie zal hierop in de rest van dit verhaal uitvoerig worden ingegaan.

Het begrip communicatief handelen komen we bij Habermas voor het eerst tegen in zijn, net als *'Erkenntnis und Interesse'* uit 1968 daterende *'Technik und Wissenschaft als "Ideologie"'*. In het gelijknamige artikel uit deze laatste essaybundel doet hij het voorstel om ter analyse van de structurele veranderingen die het institutionele kader van een samenleving in haar overgang van traditioneel naar modern kenmerken, het begrippenpaar 'arbeid' en 'interactie' te hanteren. Je zou kunnen zeggen dat hij op dit punt aangekomen de strikt historische belangstelling uit 'openbaarheid' systematisch gaat invullen. Vergelijken met *'Erkenntnis und Interesse'* verlegt hij het accent van een kentheoretisch naar een handelings theoretisch perspectief.

Arbeid omschrijft Habermas als doelgericht handelen. Binnen het doelgericht handelen onderscheidt hij twee vormen.

1. instrumenteel handelen: handelen dat zich, ter verwezenlijking van een gesteld doel, richt naar technische regels die op empirische kennis berusten. Deze technische regels bevatten hypothetische uitspraken over waarneembare feiten en sociale gebeurtenissen. Ze kunnen waar of niet-waar, en in het kader van het instrumenteel handelen geschikt of niet-geschikt zijn.
2. strategisch handelen: handelen dat zich, eveneens ter verwezenlijking van een gesteld doel, richt naar een rationele keuze uit mogelijke gedragsalternatieven. Deze gedragsalternatieven zijn afgeleid uit preferentieregels of algemene maximen, en berusten aldus op analytische kennis. De strategieën kunnen juist of niet-juist zijn.

Interactie omschrijft Habermas in termen van communicatief handelen: handelen dat zich richt naar geldende normen, die door ten minste twee handelende subjecten begrepen en als zodanig erkend worden. Deze normen bepalen wat de een van de ander mag verwachten als antwoord op zijn handelen. Is de gelding van technische regels en strategieën afhankelijk van de empirische waarheid en analytische juistheid van de gedane uitspraken en afleidingen, de gelding van maatschappelijke normen is afhankelijk van in-

tersubjectiviteit en wederzijds begrip. Zij worden gegarandeerd door de erkenning van de in de norm opgenomen verplichting, en zondig gesanctioneerd.

Naar de mate waarin een van beide handelingstypes, arbeid of interactie, overheerst, onderscheidt Habermas vervolgens maatschappijen. Samenlevingen kunnen zo worden opgevat als bestaande uit:

1. een institutioneel kader, een geheel van normen dat de door middel van taal tot stand gekomen interactie stuurt (Habermas noemt dit de socio-culturele leefwereld), en
2. subsystemen van doelgericht handelen, die in het institutionele kader zijn ingebed.

Worden handelingen bepaald door het institutionele kader, dan worden ze door onderling erkende gedragsverwachtingen geleid en zondig afgedwongen. Worden handelingen door systemen van doelgericht handelen bepaald, dan volgen ze het model van instrumenteel of strategisch handelen. Handelingen bepaald door het institutionele kader zijn communicatief. Worden ze bepaald door het doelgerichte subsysteem dan zijn ze instrumenteel of strategisch. In het institutionele kader spelen praktische problemen, problemen die, nogmaals, te maken hebben met het aanvaarden of afwijzen van normen en waarden voor menselijk samenleven. Deze kunnen, zoals we bij 'openbaarheid' al gezien hebben, slechts door middel van rationele discussie worden opgelost. In de doelgerichte subsystemen spelen technische problemen, problemen die te maken hebben met de organisatie van middelen ter verwezenlijking van van te voren gegeven doelen. Deze problemen kunnen zonder discussie, bijvoorbeeld onder verwijzing naar de technische bewezen werkzaamheid worden opgelost.

De ontwikkeling van een traditionele naar een moderne samenleving kenmerkt zich nu volgens Habermas door een verstoring van de verhouding tussen beide kaders. Met name door het toenemend staatsinterventionisme (vergelijk het gestelde onder 'openbaarheid') en de toenemende positivering van de wetenschap (vergelijk het gesteld onder 'kennisbelang') gaat het doelgerichte subsysteem het institutionele kader overheersen. De diensgevolge voortschrijdende vervanging van praktische problemen door technische problemen heeft, zoals al gesteld in 'openbaarheid' een aanzienlijk betekenisverlies van de openbaarheid ten gevolge. De vrijheid van het individu, en zoals we in de paragraaf over kennisbelang hebben gezien, de emancipatie van de menselijke soort komt hiermee danig in het gedrang.

Om inzicht te krijgen in dit overheersingsprobleem dient naar de mening van Habermas een kritische maatschappijtheorie gebouwd te zijn op een rationaliteitstheorie die maatschappelijke ontwikkelingen en verschijnselen kan verklaren uit een steeds verdergaande rationalisering van de leefwereld. Deze rationaliteitstheorie dient in ieder geval te onderscheiden in een tweetal rationaliseringsbegrippen. Het rationaliteitsbegrip, zoals dat gestalte heeft

gekregen in de categorie van het doelgerichte handelen: rationaliteit als cognitief-instrumentele rationaliteit dient uitgebreid te worden tot de categorie van het communicatieve handelen: rationaliteit als communicatieve rationaliteit. '*Rationalisierung auf der Ebene des institutionellen Rahmens* kann sich nur im Medium der sprachlich vermittelten Interaktion selber, nämlich durch eine *Entschränkung der Kommunikation* vollziehen. Die öffentliche, uneingeschränkte und Herrschaftsfreie Diskussion über die Angemessenheit und Wünschbarkeit von Handlungsorientierender Grundsätzen und Normen im Lichte der Soziokulturellen Rückwirkungen von fortschreitenden Sub-Systemen zweckrationalen Handelns — eine Kommunikation dieser Art auf allen Ebenen der politischen und der wieder politisch gemachten Willensbildungsprozesse ist das einzige Medium, in dem so etwas wie "Rationalisierung" möglich ist'. (cursivering JH) (9).

De opgave die Habermas zich dientengevolge stelt is het aantonen van de rationaliteit, en dus critiseer- en verbeterbaarheid van de socio-culturele leefwereld. Het gaat, in andere bewoordingen om de rationaliteit van de communicatie. Omdat communicatief handelen, handelen dat geleid wordt door intersubjectief geldende normen, en als zodanig gericht is op het bewerkstelligen van wederzijds begrip, primair via het medium taal tot stand komt, is de weg die hij ter vervulling van zijn opgave inslaat die van de taal. Als basiseenheid van taal kiest hij, in navolging van Austin en Searle, niet het woord of het symbool, maar de taalhandeling, het doen van taal, het handelen met taal.

De these die hij in zijn uit 1976 daterende '*Was heisst Universalpragmatik*' (10) poneert is dat:

- a. in elke taalhandeling een aanspraak wordt gedaan op de begrijpelijkheid, waarheid, juistheid, en waarachtigheid van wat er gezegd wordt, en
- b. deze geldigheidsaanspraken, met uitzondering van de begrijpelijkheid, zondig ook kunnen worden waargemaakt.

Deze achtergrondconsensus over geldigheidsaanspraken is een noodzakelijke voorwaarde voor het überhaupt kunnen bestaan van taalhandelingen. Zolang deze achtergrondconsensus intact blijft kan het handelen door middel van taal, het communicatief handelen, ongestoord verlopen. Eventuele moeilijkheden kunnen binnen de handelingscontext worden opgelost, bijvoorbeeld door extra informatie te vragen. Problemen ontstaan zodra één van de taalhandelaren één van de veronderstelde geldigheidsaanspraken niet (meer) accepteert. Deze aantasting van de achtergrondconsensus maakt communicatie onmogelijk. De gesprekspartners hebben nu drie gedragsalternatieven.

1. Zij verbreken de interactie

Bijvoorbeeld: op Jans mededeling dat hij zaterdagavond pas na 11 uur thuis

zal zijn, reageert zijn vader met 'het gebeurt niet'. Makkend gaat Jan naar zijn kamer.

2. Zij verwerpen de doelstelling om tot wederzijds begrip te komen, en gaan over op strategisch handelen.

Bijvoorbeeld: In bovenstaande situatie reageert Jan met 'ik ga toch'. Zijn vader dreigt vervolgens om, als Jan ná 11 uur thuis is, zijn zakgeld voor de komende twee weken in te trekken. Als Jan nu niet gaat, of vóór 11 uur thuis is, komt dat niet doordat hij het met zijn vader eens is, maar doordat hij zwicht voor de sanctie.

3. Zij gaan, met het oog op het herstellen van de achtergrondconsensus, een gesprek aan over de in het geding zijnde geldigheidsaanspraken.

Bijvoorbeeld: In bovenstaande situatie ontspint zich een gesprek waarin Jan aantoont dat het feest pas om 11 uur begint en hij, nu hij immers in principe toestemming heeft om te gaan, niet vóór 11 uur thuis kán zijn (waarheid). Of: Jan toont aan dat het zijn vader niet om die 11 uur te doen is, maar dat hij alleen uit is op machtsvertoon (waarachtigheid). Of: Jan toont aan dat er een huisregel is die zegt dat je in het weekend in ieder geval niet na 12 uur thuis mag komen (juistheid).

Omdat communicatief handelen gericht is op het bewerkstelligen van wederzijds begrip staat voor communicatief handelende personen alleen de derde optie open. Afhankelijk van de in het geding zijnde geldigheidsaanspraak ontspint zich, als in het voorbeeld aangegeven, een theoretisch (waarheid), praktisch (juistheid) of therapeutisch (waarachtigheid) discours. Slaagt men er in dit discours in tot overeenstemming te komen over de geldigheidsaanspraak in kwestie, dan kan het onderbroken communicatief handelen zijn loop weer vervolgen.

Per definitie kunnen in communicatief handelen geldigheidsaanspraken pas aanvaard worden als er overeenstemming over is bereikt. Communicatief handelen drijft als zodanig op een rationele motivering van de aanvaarding. Dit stelt eisen aan de taalhandelingen volgens welke communicatief handelen plaats kan grijpen. Niet alle taalhandelingen zijn communicatief toelaatbaar. Alle taalhandelingen die in hun aanspraak op geldigheid een beroep doen op iets anders dan rationele consensus, bijvoorbeeld op effectiviteit (instrumenteel handelen) of macht (strategisch handelen) zijn van communicatie uitgesloten. Ter verduidelijking daartoe het volgende.

In de taalhandelingstheorie is het gebruikelijk taalhandelingen te onderscheiden in een locutionair, een illocutionair, en een perlocutionair gedeelte. In het locutionaire (of propositionele) deel wordt een uitspraak over de werkelijkheid gedaan. In deze uitspraak zit in Habermas' terminologie een geldigheidsaanspraak verpakt. Welke geldigheidsaanspraak dat precies is komt tot uitdrukking in het illocutionaire deel. In de illocutie staat met andere woorden de modaliteit van de taalhandeling aangegeven. Zo kun je beweren dat er koffie op de hoek gehaald is, je kunt bevelen dat er koffie op de hoek gehaald wordt, en je kunt vinden dat de gehaalde en gezette koffie lekker is. Een be-

wering wijst in de richting van een waarheidsaanspraak, een bevel in de richting van een juistheidsaanspraak, en een 'vinden' in de richting van een waarachtigheidsaanspraak. De effecten van wat met de taalhandeling beoogd wordt staan vervolgens in het perlocutionaire deel. Als ik beloof koffie op de hoek te gaan halen creëer ik een verwachting bij de tegenpartij dat de koffie gehaald wordt, ik schep voor mezelf een verplichting om de koffie te gaan halen, en ik bewerkstellig dat ik even van het doodzieke geneuzel van mijn gesprekspartner verlost ben. Dit laatste voorbeeld laat duidelijk het problematische van de perlocutie voor Habermas zien. De perlocutie kan ten opzichte van de andere delen van de taalhandeling oprecht of niet-oprecht zijn. Deze, want door de mogelijkheid van 'ulterior motives' niet bespreekbare component van de taalhandeling maakt hem voor Habermas communicatief onhoudbaar. Wat niet bespreekbaar is, is ook talig oncommuniceerbaar. Vandaar dat Habermas alleen taalhandelingen die illocutionaire doeleinden nastreven communicatief toelaatbare handelingen noemt. Alleen taalhandelingen die in hun geldigheidsclaim een beroep doen en ook kunnen doen op rationele consensus zijn communicatieve taalhandelingen. Hiermee worden strategische handelingen, die ook via taal verlopen buiten het communicatieve veld gehouden. In strategisch handelen doe je immers voor je geldigheidsaanspraak een beroep op macht. Eventuele aanvaarding is zo niet rationeel, maar empirisch gemotiveerd.

Naar de driedigheids van mogelijke geldigheidsclaims onderscheidt Habermas vervolgens drie communicatieve taalhandelingen.

1. constatieve taalhandelingen, waarmee een waarheidsaanspraak verbonden is
2. regulatieve taalhandelingen, waarmee een juistheidsaanspraak verbonden is
3. expressieve taalhandelingen, waarmee een waarachtigheidsaanspraak verbonden is (11).

Deze taalhandelingstheorie is evenwel nog geen communicatieve handelingstheorie. Een taalhandelingstheorie is nog geen sociologische theorie. Daarvoor is nodig dat de geldigheidsaanspraak van de taalhandeling gekoppeld wordt aan een context waarbinnen de communicatieve handeling zinvol is. Communicatief handelen vindt plaats tegen de achtergrond van een gedeelde leefwereld. Deze leefwereld wordt in het communicatieve handelen vervolgens in stand gehouden en gereproduceerd. Gelet op de achtergrondconsensus van de taalhandeling, een driedigheidsaanspraak, veronderstelt communicatief handelen een gedeelde leefwereld die in zoverre gerationaliseerd is dat onderscheiden kan worden in een drietal, met de achtergrondconsensus van de taalhandeling corresponderende, wereldbeelden of waardenferen. Communicatief handelen veronderstelt een gedeelde leefwereld die in haar werkelijkheidsopvatting (wereldbeeld) een onderscheid aanbrengt in gebieden waarop geldigheid geclaimd kan worden, waarover met

andere woorden gedeeld begrip nagestreefd kan worden. Analoog aan de drie geldigheidsaanspraken onderkent Habermas drie wereldbeelden of werkelijkheden:

1. een objectieve werkelijkheid van bepaalde standen van zaken, waarnaar in de waarheidsaanspraak verwezen wordt;
2. een sociale werkelijkheid van legitieme geregelde interpersoonlijke betrekkingen, waarnaar in de juistheidsaanspraak verwezen wordt;
3. een subjectieve werkelijkheid van persoonlijke ervaringen en intenties, waarnaar in de waarachtigheidsaanspraak verwezen wordt.

Met de koppeling van taalhandeling en wereldbeeld is Habermas nu in staat ook drie typen van communicatieve handelingen te onderscheiden. De taalhandelingstheorie levert op sociologisch niveau de volgende communicatieve handelingen op.

1. conversatie: communicatieve handelingen waarin gedeeld begrip op het punt van de objectieve wereld wordt nagestreefd;
2. normgereguleerd handelen: communicatieve handelingen waarin gedeeld begrip op het punt van de sociale wereld wordt nagestreefd.

Op dit punt aangekomen kunnen we concluderen dat Habermas zijn eerste opgave, het aantonen van de principiële rationaliteit van de socio-culturele leefwereld, de rationaliteit van het communicatieve handelen, heeft voltooid. Communicatief handelen en dus de socio-culturele leefwereld is rationeel naar de mate waarin de handelende personen bereid en in staat zijn hun geldigheidsaanspraken met goede argumenten te onderbouwen. Rationaliteit gaat over fundamentele criticiseerbaarheid. Als rationaliteitscriteria fungeren waarheid, juistheid, en waarachtigheid.

Is de rationaliteit van de socio-culturele leefwereld aangetoond, hiermee is het geconstateerde probleem van de overheersing van de leefwereld door de subsystemen van doelgericht handelen evenwel nog niet verklaard. Met name is nog niet geanalyseerd waar het overheersingsprobleem nu eigenlijk in bestaat. Om dit overheersingskarwei te klaren zet Habermas een aantal stappen.

1. hij geeft door middel van een analyse van het leefwereldbegrip aan waar het overheersingsprobleem met name in bestaat;
2. hij bouwt de theorie van het communicatieve handelen uit tot een volledige maatschappijtheorie door:
 - a. de categorie van het communicatieve handelen uit te breiden tot een volledige handelingstheorie.
 - b. het leefwereldbegrip op sociologisch niveau uit te breiden met het systeembegrip.

Beginnen we met het eerste punt. Communicatief handelen, streven naar rationele consensus, vindt zoals we gezien hebben plaats:

1. onder voorwaarde van het uitgekristalliseerd zijn van een uniforme wereldbeeld in een drietal wereldperspectieven;
2. binnen de met deze uitkristallisatie gegeven interpretatiekaders van een

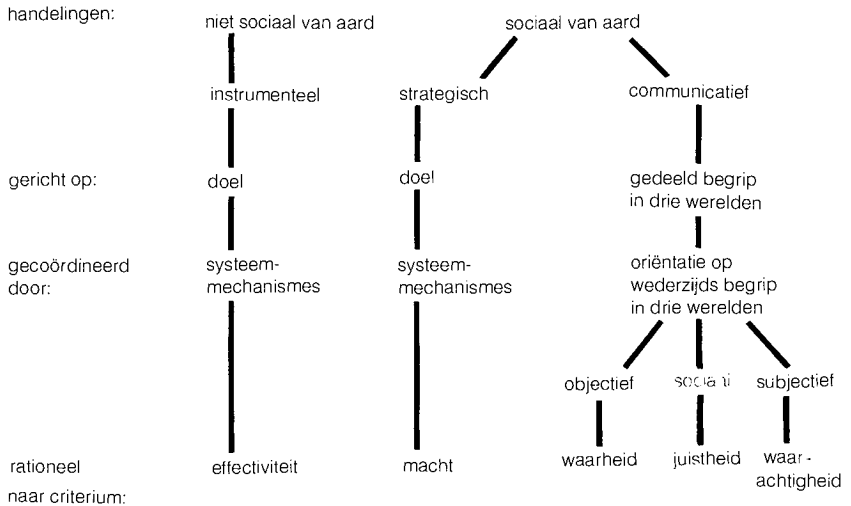
objectieve, sociale en subjectieve werkelijkheid;

3. tegen de achtergrond van een gedeelde leefwereld, die in het communicatief handelen ook stukje bij beetje gereproduceerd werd.

Uit het feit dat in communicatief handelen de leefwereld (althans stukken daarvan) als waar, juist, of waarachtig ge(her)definieerd wordt mag evenwel niet de conclusie getrokken worden dat in communicatief handelen de leefwereld zich slechts op het punt van het wereldbeeld, de culturele component van de leefwereld, reproduceert. Niet alleen het culturele deel, dat overigens onder invloed van de splitsing in wereldbeelden differentieert in wetenschap, recht en moraal, en kunst, vindt in dit handelen een reproductiemiddel. In communicatief handelen zegt een persoon niet alleen iets over zijn cultuur, maar ook over zijn maatschappij en zijn persoon. De leefwereld bestaat naast een cultureel deel ook nog uit een maatschappelijk deel van geïntegreerde solidaire groepen, en een persoonlijk deel van toerekeningsvatbare individuen. Communicatief handelen brengt als zodanig niet alleen gedeeld begrip (cultuur), maar ook groepssolidariteit (maatschappij) en individuele toerekeningsvatbaarheid tot stand. Communicatief handelen vindt weliswaar plaats binnen de interpretatiekaders van waarheid, juistheid en waarachtigheid, hierin reproduceert de leefwereld zich in alle drie haar componenten. Als middel om gedeeld begrip tot stand te brengen reproduceert het de cultuur, als handelingscoördinatiemiddel de sociale integratie, en als socialisatiemiddel de persoon. Rationaliteit is het criterium waaraan het welslagen van communicatief handelen op het punt van gedeeld begrip wordt afgemeten. Solidariteit is het criterium op het punt van de stabilisering van de sociale orde. Toerekeningsvatbaarheid is het criterium op het punt van de ontwikkeling van stabiele identiteit van personen. Storingen in deze reproductiemechanismen leveren niet alleen crisisverschijnselen op op de dimensie waarop zich de storing voordoet. Zij hebben ook de nodige repercussies op de andere dimensies. Zo levert bijvoorbeeld een storing in de culturele reproductie op cultuurniveau betekenisverlies, op maatschappijniveau legitimatieproblemen, en op persoonsniveau oriëntatieproblemen op (12). Omdat communicatief handelen ook de enige reproductiewijze van de leefwereld is, is het zaak deze leefwereld te vrijwaren voor indringing van andere dan communicatieve handelingstypes. Het probleem van overheersing van de leefwereld door het systeem bestaat met andere woorden met name op het punt van de reproductie van de leefwereld.

Komen we vervolgens toe aan het uitbouwen van de theorie van het communicatief handelen tot een volledige handelingstheorie. Het voorafgaande indachtig hoeven hieraan niet veel woorden vuilgemaakt te worden. In zijn *Wissenschaft und Technik als "Ideologie"* heeft Habermas immers al een onderscheid aangebracht tussen doelgerichte- en communicatieve handelingen. Communicatieve handelingen zijn, zoals gezegd, niet de enige handelingen die mensen verrichten. Oriëntatie op wederzijds begrip is ook niet de enige coördinator van handelen. Heel veel van de handelingen die je per dag ver-

richt worden niet gestuurd door een oriëntatie op gedeeld begrip, maar voltrekken zich achter je rug om. De markt is hiervan altijd een mooi voorbeeld. De koper en verkoper op de markt zijn niet gericht op het bewerkstelligen van rationele consensus. Zij zijn uit op winst. De koper en verkoper vinden elkaar in dit streven niet door hun handelen op gedeeld begrip in te richten, maar door zich te richten op de gevolgen van hun handelen. Niet hun oriëntatie op wederzijds begrip, maar hun onderworpen zijn aan de marktmechanismen van vraag en aanbod coördineert hun handelen. Naast communicatieve handelingen dient in een volledige handelingstheorie ook een plaatsje ingeruimd te worden voor op gevolg gerichte handelingen. Nu we over dit doelgerichte handelen inmiddels al genoeg gezegd hebben kunnen we Habermas' handelingstheorie als volgt schematisch weergeven:

Heeft Habermas met bovenstaande zijn communicatieve handelingstheorie uitgebouwd tot een volledige, en heeft hij zijn communicatieve handelingstheorie maatschappelijk (sociologisch) status verleend door invoering van het leefwereldbegrip als achtergrond van communicatief handelen, dit alles wil nog niet zeggen dat hij daarover een volledige maatschappijtheorie heeft ontwikkeld. Als maatschappijtheorie, die immers in staat moet zijn maatschappelijke verschijnselen, met name het verschijnsel sociale orde te verklaren, schiet het bovenstaande tekort. Met de theorie van het communicatieve handelen is hij wel in staat ontwikkelingen in de leefwereld in kaart te brengen, aan de functionele verbanden die ook in elke maatschappij te onderkennen.

vallen gaat deze theorie noodzakelijkerwijs voorbij. Om deze verbanden in het vizier te krijgen dient het leefwereldbegrip als achtergrond van communicatief handelen uitgebouwd te worden met het, eveneens in *Wissenschaft und Technik als "Ideologie"* al ingevoerde systeembegrip als achtergrond van doelgericht handelen. Het bovenstaande schema kan zo worden aangevuld met de maatschappelijke achtergronden van de onderscheiden handelingstypen. Instrumentele en strategische handelingen horen thuis in het systeem, communicatieve handelingen in de leefwereld.

Vatten we op dit punt Habermas' maatschappijtheorie samen dan blijkt dat maatschappijen bestaan uit een compromis en wel op twee niveaus:

1. op handelingsniveau een compromis tussen communicatief en doelgericht handelen en,
2. op sociologisch niveau een compromis tussen leefwereld en systeem.

Hiermee heeft Habermas de stappen gezet die noodzakelijk zijn voor het verklaren van het overheersingsprobleem. Het best kan dit vervolgens beschreven worden in termen van een sociale evolutietheorie.

Ingevolge de hierboven gemaakte onderscheidingen is Habermas in staat de maatschappelijke ontwikkeling als een driedelige te verklaren.

1. de leefwereld verandert. In de uitkristallisering van het wereldbeeld (in een objectieve, sociale en subjectieve wereld) in de differentiëring van de drie componenten van de leefwereld (naar cultuur, maatschappij en persoon) en in de differentiëring binnen elk van de drie componenten van de leefwereld (wereldbeeldifferentiëring maakt cultuurdifferentiëring in wetenschap, recht en moraal, en kunst mogelijk) komt een langzame maar gestaag doorzettende rationalisering van de leefwereld tot uitdrukking.

2. het systeem verandert. Naarmate de coördinatie van handelingen via systeemmechanismen ingewikkelder wordt, neemt de systeemcomplexiteit toe (13).

3. leefwereld en systeem veranderen ten opzichte van elkaar.

De steeds verdergaande rationalisering van de leefwereld brengt steeds meer handelingen onder het bereik van rationeel overleg. Hiermee neemt evenwel tevens de kans op het mislukken van de onderlinge afstemming van handelingen toe. De leefwereld reageert hierop door een aantal handelingscoördinerende media te ontwikkelen die bedoeld zijn om de communicatie te ontlasten. Deze media zijn tweesoortig. Enerzijds ontstaan er media die de communicatie ontlasten. Habermas noemt hier de media waardenbinding en invloed. A accepteert bijvoorbeeld B's geldigheidsaanspraak omdat B moreel gezag heeft. Anderzijds ontwikkelen zich media die de communicatie vervangen, nu dit met het oog op de kosten en risico's die met communicatief handelen verbonden zijn functioneel is. Habermas noemt hier de media geld en macht. A accepteert bijvoorbeeld B's geldigheidsaanspraak omdat B met sancties kan dreigen. Is de motivering tot aanvaarding in het eerste geval nog rationeel en aan communicatief handelen gebonden, in het tweede geval is

deze empirisch, en van communicatief handelen onafhankelijk. Doordat de media geld en macht voor hun functioneren niet aan communicatief handelen gebonden zijn kunnen deze zich ontwikkelen tot ten opzichte van de leefwereld autonome subsystemen. In concreto institutionaliseren de media geld en macht zich tot de subsystemen economie en staat. Op dit punt in de maatschappelijke ontwikkeling raken systeem en leefwereld ontkoppeld. Het is op dit punt in de geschiedenis dat sociale orde mogelijk wordt via handelingscoördinatie middels oriëntatie op gedeeld begrip (sociale integratie) en via handelingscoördinatie middels oriëntatie op de gevolgen van handelingen (systeemintegratie).

Deze ontkoppeling van systeem en leefwereld is op zich niet ernstig. Problematisch wordt zij pas als de systeemintegratie de sociale integratie gaat vervangen. Hiermee komt immers de reproductie van de leefwereld, de reproductie van cultuur, maatschappij, en persoon in het gedrang. De vervanging van sociale door systeemintegratie wordt mogelijk gemaakt door de open relatie die systeem en leefwereld met elkaar onderhouden. De subsystemen economie en staat zijn immers in de leefwereld verankerd, en wel in de institutionele ordes van privé sfeer en openbaarheid. Doordat het individu in de privé-sfeer als werknemer en consument, en in de openbaarheid als cliënt en staatsburger in contact staat met de subsystemen economie en staat, kunnen vormen van strategisch handelen de leefwereld binnendringen. Na eerst ontkoppeld te zijn van het systeem raakt de leefwereld hierdoor vervolgens gekoloniseerd. Het paradoxale wil dat zij dit zelf mogelijk heeft gemaakt.

Zijn we hiermee aan het eind van dit verhaal gekomen, dan kan tot slot de maatschappij-kritische balans worden opgemaakt.

Slot: hoe kritisch is Habermas' maatschappijtheorie?

In het begin van dit stuk hebben we gezien dat een kritische maatschappijtheorie drie functies te vervullen heeft: een historische, een normatieve, en een emancipatoire. Leggen we Habermas' maatschappijtheorie zoals die met name in zijn theorie van het communicatieve handelen verwoord is tegen deze functies dan kunnen we het volgende constateren.

1. Aan de historische eis heeft Habermas voldaan. Met zijn uitwerking van de rationaliteitstheorie en de invoering van de begrippen leefwereld en systeem heeft hij het verschijnsel maatschappij in een geschiedkundig perspectief geplaatst.
2. Aan de normatieve eis heeft hij ook voldaan. In zijn theorie van het communicatieve handelen heeft hij een schets gegeven van een rationele maatschappij, waarin sociale orde bestaat op grond van de onderlinge afstamming van handelen, die elk individu in staat stelt zich te verweren tegen aanspraken die op hem van welke kant dan ook worden gedaan. Hiermee heeft hij een positieve norm voor de huidige maatschappij neergelegd.

3. Aan de emancipatoire eis heeft hij bovendien voldaan. In zijn beschrijving van emancipatie als enerzijds toenemende rationaliteit, en anderzijds terugdringen van de kolonisering van de leefwereld, heeft hij de bewustwording en daarmee de zelfreflectie van het individu aangescherpt.

Dat hij voor de verwerkelijking van 2 en 3 geen handvaten aanreikt mag in dit stadium slechts een bescheiden kritiek heten.

NOTEN

1. Hiervoor is gebruik gemaakt van volgende originelen. In chronologische volgorde:
 - *Strukturwandel der Öffentlichkeit, Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuweid-Berlin, 1962.
 - *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt am Main, 1968.
 - Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung*, Frankfurt am Main, 1971. Co-auteur is N. Luhmann.
 - *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Frankfurt am Main, 1976. Een belangrijk gedeelte uit dit werk is in het Engels vertaald en uitgegeven onder de titel, *Communication and the evolution of Society*, Boston, 1979.
 - Was heisst Universalpragmatik, in: K.O. APEL, *Sprachpragmatik und Philosophie*, Frankfurt am Main, 1976, p. 174-273.
 - *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, 1981.
2. T.W. ADORNO, 'Kritik', in: T.W. ADORNO, *Gesammelte Schriften*, band 10.2: *Kulturkritik und Gesellschaft II*, Frankfurt am Main, 1977, p. 792.
3. J. HABERMAS, *Communication and the evolution of society*, Boston, 1979, p. 96-97.
4. Zijn Habilitation is uiteindelijk door Wolfgang Abendroth, die vanaf 1957 de leerstoel politieke wetenschappen in Marburg bezette, geaccepteerd.
5. 'Ieder' betekent in de Griekse oudheid 'met uitzondering van vrouwen en slaven'. Zie overigens voor een briljante beschouwing over de publieke en private sfeer in de Griekse oudheid: HANNAH ARENDT, *The Human Condition*, Chicago, 1958.
6. J. HABERMAS, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied-Berlin, 1980, 11e dr. p. 155.
7. J. HABERMAS, a.w., p. 266.
8. Deze oratie is gepubliceerd in: J. HABERMAS, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt am Main, 1968.
9. J. HABERMAS, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt am Main, 6e dr. p. 98.
10. Zie noot 1. Het in dit artikel gestelde komt later in zijn *Theorie des kommunikativen Handelns*, band I, hfdst. III, in wat breder perspectief aan de orde.
11. De communicativa, taalhandelingen met behulp waarvan een reflexieve houding ten opzichte van het communicatieve handelen zelf tot stand gebracht wordt, en de operationele, taalhandelingen die betrekking hebben op het toepassen van constructieve regels (bij voorbeeld: logica) laat ik hier buiten beschouwing. Zie hiervoor *Theorie des kommunikativen Handelns*, band I m.n. de pag. 435-36. Voor de classificatie te beginnen op p. 427.
12. Zie voor een uitgewerkt schema: *Theorie des kommunikativen Handelns*, band II, p.?
13. Zie voor een heldere inleiding in systeemtheorie: SJEF GEVERS, 'De soziologische Aufklärung van Niklas Luhmann', *Recht en Kritiek*, 1176, p. 5-26.